

Is theologie een geesteswetenschap? Reflecties van een cultuurhistoricus

Het gaat er in de discussie over de plaats van de theologie binnen de geesteswetenschappen niet over of theologie bestuurlijk in een faculteit der geesteswetenschappen kan worden ondergebracht – want bestuurlijk kan alles, of bijna alles, mits deelbelangen van opleidingen of wetenschapsgebieden in zo'n grote faculteit goed worden verdisconteerd en gewaarborgd. De kernvraag is daarentegen of theologie in zo'n faculteit zichzelf kan zijn en kan gedijen, met andere woorden, of haar wetenschappelijke status aansluit bij die van andere geesteswetenschappen. Of zij niet als vanzelf een *Fremdkörper* wordt dat niet alleen weinig bij zo'n integratie te winnen heeft, maar er vroeger of later onder gaat lijden en er slechter uit komt dan zij er ingaat. Daarbij stuit ze op ten minste twee problemen: het ene al oud maar door de groeiende verzelfstandiging van het wetenschapsbedrijf opnieuw actueel, namelijk de verhouding tussen theologie als beroepsopleiding (de faculteit) en theologie als wetenschap (de discipline); het andere nieuwere, namelijk de wetenschapstheoretische plaats van theologie binnen het panorama van de geesteswetenschappen, of zoals dat in andere landen en contexten naar mijn gevoel veel adequater genoemd wordt: de menswetenschappen, *humaniora* of *sciences humaines*.

Een passend antwoord op die kernvraag veronderstelt duidelijke definities van de parameters van het probleem. Die zijn op voorhand lang niet allemaal duidelijk, althans niet voor een relatieve buitenstaander als ik. Ik heb weliswaar ooit op het grootseminarie Rijsenburg een gedegen

vierjarige opleiding in de theologie gehad bij grote meesters die later allemaal een vooraanstaande rol in het universitaire bedrijf hebben gespeeld, maar sindsdien heb ik de ontwikkelingen alleen van buitenaf gevolgd en ik zal beslist heel veel hebben gemist. Beschouwt u de overwegingen die volgen dus veeleer als aanzetten voor een discussie dan als een snoeihard *statement*.

1. Beroepsperspectief en wetenschap

Mij viel bij lezing van de vier thema's die de Afdeling Katholieke Theologie van het Thijmgenootschap voor deze bundel heeft vastgesteld en waarvan 'Theologie en geesteswetenschappen' de eerste is, onmiddellijk op dat er geen apart thema is gewijd aan wat voor de buitenstaander de duidelijkste factor van differentiatie is, namelijk die tussen theologie als wetenschapsbedrijf en theologie als beroepsopleiding. Wel zag ik een vierde thema over 'Theologie en de markt voor zorg en onderwijs', maar niet voor pastores en anderen die in het publieksveld van de geestelijke cultuur werkzaam willen zijn. Dat wordt kennelijk niet als een hoofdprobleem gezien, terwijl dat in de perceptie van de universitaire buitenstaander toch een van de centrale punten is. Op mijn eigen universiteit, de Vrije Universiteit, zijn er althans geesteswetenschappers die dat zo zien. De wetenschappelijke studie in de theologie wordt daar thans omclusterd met een groeiend aantal beroepsgerichte kerkelijke opleidingen op initiatief en onder verantwoordelijkheid van allerlei kerken en christelijke gemeenschappen, om nog niet te spreken van het masterprogramma van de imamopleiding. Daarbij gaat het in eerste instantie niet om een academische, open en fundamenteel kritische, zoveel mogelijk waardevrije theologische studie, maar om een beroepsopleiding in de theologie vanuit eigen ideologisch, dogmatisch of spiritueel perspectief. Daarbij worden eigenlijk al vanaf het begin grenzen gesteld aan de bespreekbaarheid van alle intellectuele opties en aan de zelfreflectie

die tot de kern van een geesteswetenschappelijke benadering behoort. Zo'n theologische faculteit krijgt, om het oude woord maar weer van stal te halen, een toenemend seminariekarakter, dat op gespannen voet kan staan met wat in de universitaire context, en met name in de geesteswetenschappen, als wetenschap wordt gezien. Geldt dat ook niet voor katholieke theologie zo gauw die in strikt beroepsperspectief wordt beoefend?

Weliswaar wordt in de inleidende tekst van deze bundel de vraag naar de beroepsperspectieven gesteld, maar in termen van vanzelfsprekendheid, alsof een wetenschappelijke studie theologie als vanzelf een eigenstandig beroepsperspectief biedt dat door integratie in de geesteswetenschappen juist kan worden aangetast. Daar ligt dus een eerste vraag, al was het maar omdat de geesteswetenschappen zelf intussen al verschillende decennia met dat onderscheid worstelen. Het concrete beroepsperspectief (zoals dat van leraar, gravend archeoloog, of journalist) is daar al geruime tijd geleden ondergebracht in het hoger beroepsonderwijs. Maar juist vanuit het bewustzijn van de inhoudelijke problemen die dat meebrengt zijn beide formules bezig elkaar weer te vinden en worden er nu steeds meer passerelles tussen het academisch onderwijs en het beroepsonderwijs gelegd, bijvoorbeeld in de vorm van universitaire lerarenopleidingen als bovenbouw, van nascholingscursussen, van specifieke beroepsgerichte masteropleidingen, of van bijzondere hoogleraarschappen in – om maar iets te noemen – publieksgeschiedenis, journalistiek of erfgoedstudies. Die moeten wetenschap en beroepsuitoefening weer samenbrengen, en aan de wetenschap een directere maatschappelijke nutsfunctie geven. Anders gezegd, ze moeten de beroepsuitoefening weer iets meer verwetenschappelijken, en, omgekeerd, het weinig maatschappijbetrokken, soms wat wereldvreemde imago van de universitaire geesteswetenschap weer een nieuw blazoen geven dat de relevantie van wetenschap voor de samenleving aantoonst.

Anderzijds toont juist de notoir moeizame verhouding tussen universiteit en HBO-onderwijs aan dat die integratie niet zonder reële problemen gaat. Ik was zelf als decaan Letteren nauw betrokken bij de uiteindelijk mislukte fusiepogingen tussen de Vrije Universiteit en de Christelijke Hogeschool Windesheim. Daarbij is in mijn faculteit actief gewerkt aan de opzet van nieuwe opleidingen die wetenschappelijk niveau en beroepsperspectief moesten samenbrengen, maar ze zijn, mag ik wel zeggen, afgeketst op het totaal verschillende uitgangspunt van zulke opleidingen in beide sectoren. Niet dat er geen gezamenlijke cursussen kunnen worden gegeven, maar men spreekt vaak niet dezelfde taal. De woorden lijken wel identiek, maar de connotaties lopen uiteen en de wetenschapstheoretische inbeddingen van beide opties sporen vaak niet met elkaar.

Het is natuurlijk niet verstandig een te scherp onderscheid te maken tussen wetenschap en beroep, want ook wetenschap bedrijven kan een beroep zijn. Een echt goede wetenschapper zal ook praktijkgericht of maatschappijbetrokken weten te denken, en omgekeerd leiden goede beroepsopleidingen vaak tot een vraag naar méér, naar volwaardige wetenschap. Echte professionaliteit is zelf een bron van wetenschappelijk denken. Ik wil er echter voor waarschuwen dit aspect te onderschatten wanneer het om een nieuwe relatie tussen theologie en de geesteswetenschappen gaat, al was het maar om praktische redenen. Met name de geesteswetenschappelijke faculteiten met hun talrijke grotere en kleinere opleidingen op het gebied van taal, cultuur en geschiedenis (soms wel de helft van alle opleidingen in een universiteit) werken alleen goed als alle neuzen dezelfde kant op staan en als alle betrokkenen in beginsel hetzelfde wetenschapsparadigma hanteren.

Zowel om onderwijskundige en wetenschappelijke als om financiële redenen zien we thans een toenemende integratie van het bacheloronderwijs in *liberal arts*-achtige, inter- en multidisciplinaire studiepatronen met matrixstructuren waaraan alle opleidingen bijdragen dienen te

leveren, om niet te spreken van de faculteitoverschrijdende onderwijsinitiatieven, bijvoorbeeld met de sociale en gedragswetenschappen. Nu al raken die ook de theologie, als talige, historisch ontwikkelde en in culturele kaders ingebedde wetenschap. En zulke dwarsverbanden zullen in snel tempo toenemen naarmate de integratie vordert, al dan niet gedwongen. Ikzelf zou dat eerder als een uitdaging dan als een bedreiging zien, maar het is verstandig er tijdig en grondig op te reflecteren.

2. *Theologie, God en religie*

Een andere vraag gaat nog aan die reflectie vooraf: is theologie van nature niet zelf een geesteswetenschap? Ligt het integratieprobleem dus eigenlijk niet aan de kant van de bestaande geesteswetenschappen, die hun status aan de theologie zouden moeten herijken? Sommigen zullen de vraag of theologie niet een geesteswetenschap te midden van andere is, overbodig of misschien zelfs kwetsend achten, omdat zij, zoals vroeger bij de afhankelijkheidsrelatie tussen theologie en filosofie (als *ancilla theologiae* de voorganger van onze geesteswetenschappen), de eigenstandigheid van de theologie vanzelfsprekend achten, en ‘geesteswetenschap’, in restrictieve zin, als een ordenend concept van de universitaire wereld zien, niet als een in wezen kentheoretische notie. Maar in een gezonde wetenschapseconomie moet die vraag worden gesteld. Theologie is in de ogen van haar beoefenaars immers als geen andere de wetenschap van de geest (met een kleine letter) en de Geest (met een hoofdletter). Het is de Geest die het geloof constitueert. En het geloof kenmerkt zich bij uitstek als een geestelijke zaak, daad of eigenschap – hoe men dat ook moge definiëren. Dat zelfbesef als wetenschap van de geest/Geest rechtvaardigt het bestaan van de theologie en constitueert haar identiteit. Maakt dat de theologie nu ook tot een geesteswetenschap? Daar ligt een probleem dat ik hier kort vanuit historisch en geesteswetenschappelijk

perspectief aan u voor wil leggen, niet in een rechtlijnig be-
toeg, maar door het stukje bij beetje te omcirkelen.

Want wat is wetenschap als het om de theologie gaat? In verschillende universiteiten wordt de laatste jaren onderscheid (soms zelfs een bestuurlijke en wetenschappelijke scheiding) gemaakt tussen theologie en godsdienstwetenschap (of religiewetenschap). Het maken van dat onderscheid gaat in de ogen van de buitenstaander niet zonder soms heftige geschillen. Werd religiewetenschap vroeger wel eens opgetuigd als de onkerkelijke, seculiere, vrije of laïcistische variant van onderzoek naar geloof en godsdienst, de laatste tijd zien we haar steeds meer een eigen wetenschapsparadigma volgen, vaak nog impliciet, maar toch duidelijk met de ambities om iets wezenlijk anders te zijn dan slechts theologie of religiestudies zonder kerkelijke bemoeienis. Religie wordt daar nu in wezen als een specifieke variant van cultuur gezien waarvan de eigenheid ligt in de claim op transcendente waarden. Onder de historici heeft enkele jaren geleden trouwens een soortgelijke strijd gewoed over het verschil tussen kerkgeschiedenis en religiegeschiedenis. Die strijd impliceerde een wezenlijk verschil van inzicht en werkt voor de aandachtige beschouwer tot in vele nieuwe publicaties duidelijk door. Hij staat voor twee contrasterende wereldbeelden en heeft dan ook tot de gelijktijdige publicatie van twee heel verschillende handboeken van de geloofsontwikkeling in de Nederlandse geschiedenis geleid, met een bijna tegenovergestelde optiek. Sammier samengevat: God versus godsdienst, de kerk centraal versus religie centraal, institutie versus beleving. Het gemakzuchtige antwoord op dat conflict is dan dat de twee zienswijzen elkaar perfect aanvullen. Maar zo gemakkelijk mogen we ons niet laten afschepen, want beide claimen volwaardige wetenschap te zijn. Kerkgebonden, normatieve wetenschap van de geloofswereld staat er tegenover een (minstens in aanleg of intentie) waarde vrije of ongebonden, reflexieve en kritische wetenschap van religie in bredere zin.

Op de achtergrond voelen we in de debatten nog een dieper probleem spelen: wie is de ‘eigenaar’ van religie? Wat is haar ‘eigen’, natuurlijke stek? Is dat de theologie, de theologische faculteit? Waar bemoeien de anderen zich dan eigenlijk mee? Moeten ze niet bij al hun onderwijs en onderzoek raad vragen aan de theologen? Of is dat de religiewetenschap die qua object (godsdienst) weliswaar in de theologische faculteit kan staan of daartegenaan schurkt, maar qua wetenschappelijke *Sitz im Leben* en qua methodische benadering, de hermeneutiek, veeleer een onderdeel of partner is van de cultuur-, geestes-, of zelfs gedrags- en sociaalwetenschappelijke faculteiten. Want al mogen we zeker stellen dat God, begrepen in de trits God-geloof-kerk, het eigen object is van de godgeleerdheid, ik ben er minder zeker van of dat ook voor religie geldt. Religie is immers geen eigenstandig object, zoals God dat voor de theologie is, maar een analytisch concept dat verwijst naar culturele praktijken, beelden of ideeën, en waarvan de definitie dus afhangt van epistemologische keuzes. Religie *kan* het object van theologie zijn, als godsbetrokkenheid. Maar in andere vormen is ze eenvoudig het object van geesteswetenschap, net zoals het idioom van de Bijbel, de beeldtaal van de godsontmoeting, of het bijgeloof als vorm van populaire cultuur.

Ik hoef er hier niet op te wijzen dat theologie in het verleden steeds een bijzondere, vaak een controversiële, soms een conflictueuze relatie met die andere academische disciplines (of misschien moet ik zeggen: *alle* ‘andere’ disciplines) heeft onderhouden. In nogal wat historische situaties viel theologie buiten de universiteit, of is ze welbewust op afstand ervan gebleven of gehouden. Maar ook in de *inner circle* van alles wat zich met geloof en godsdienst bezighoudt, staan theologie, religie- en godsdienstwetenschap vanouds in een complexe relatie tot elkaar, af en toe zelfs in een ondubbelzinnige haat/liefdeverhouding. Theologie kan, begrijp ik, eventueel zonder God, maar godsdienstwetenschap kan in geen geval zonder godsdienst. Dat

maakt de verhouding ingewikkeld. Regelmatig komt het tot een handgemeen tussen de een en de ander.

Nog niet zo lang geleden heb ik dat zelf mogen ervaren toen ik bij de zojuist genoemde richtingenstrijd publiek reflecteerde over het verschil tussen kerk- en religiegeschiedenis. Ik kreeg op mijn kop omdat ik de dominantie van het concept kerkgeschiedenis ter discussie stelde en voor een benadering pleitte die meer vanuit de individuele en collectieve geloofspraktijk zou vertrekken, dus meer vanuit de behoefte aan religie of de religieuze praktijk, individueel dan wel collectief, dan vanuit de kerkelijke structuur en inbedding, meer vanuit de vraag dan vanuit het aanbod. Want theologie, en zeker ook kerkgeschiedenis, blijkt bij nadere beschouwing gewoonlijk veel meer aanbodgericht dan vraaggericht, veel meer op analyse van macht dan op analyse van markt geconcentreerd te zijn. Beide benaderingen kunnen legitiem zijn, maar het is belangrijk zich de implicaties van zulke impliciete opties te realiseren. Geesteswetenschappelijk onderzoek maakt zulke keuzes en verbanden juist transparant, zonder er onmiddellijk een positief of negatief oordeel over te vellen. Maar sommige vertegenwoordigers van een benadering vanuit een theologisch uitgangspunt voelden zich toen kennelijk in hun eigenheid bedreigd, waaruit ik de conclusie trok dat hun disciplinegebied kennelijk toch niet zo sterk was als zij zelf soms denken.

3. Theologie als wetenschappelijke discipline

Wie de theologie als wetenschappelijke discipline vanuit zichzelf probeert te rechtvaardigen, heeft het op het eerste gezicht maar gemakkelijk. Zo'n naar binnen gericht vertoog, een in feite vanuit zichzelf voortredenerende argumentatie, kan de discipline definiëren zoals ze dat zelf wil, en eraan vasthangen of uit wegstrepen wat niet in de definitie past. De theologische wetenschap kan dan zonder gewetensbezwaren voorbijgaan aan de kentheoretische

kaders die voor alle wetenschap in een bepaalde context gelden, willen zij als zodanig herkend kunnen worden. Ze stelt zich nadrukkelijk buiten de orde van de gangbare wetenschappen en daarmee buiten de orde van de interdisciplinariteit, omdat ze de basisregels van de definitie van disciplines en de omgang daartussen afwijst. Dat is feitelijk ook de manier waarop de theologie in de voorbije eeuwen met zichzelf is omgegaan en haar unieke, soms zelfs dominante positie in het wetenschapsveld heeft gerechvaardigd.

Op het symposium dat vier jaar geleden in Nijmegen bij het afscheid van Jan Peters als voorzitter van het College van Bestuur van de universiteit werd georganiseerd, en waar feitelijk reeds dezelfde problematiek aan de orde was die we vandaag bespreken, stond een essay ter discussie dat Philip Clayton over de theologie te midden van de wetenschappen had geschreven. Dat kenmerkte zich als een betoog van en voor theologen. In Claytons betoog rechtvaardigde de theologie zichzelf. Weliswaar zag hij daarbij een paar uiteenlopende historische modaliteiten die qua waarheidsgehalte en zelfs qua geldigheid konden verschillen, maar de wetenschappelijke operatie was telkens wezenlijk van dezelfde aard. Clayton roerde een confrontatie met de natuurwetenschappen aan, zoals die in het verleden vele malen naar voren is gebracht wanneer het over de relatie tussen theologie en wetenschap ging.

Dat is vanuit historisch perspectief interessant, want kerk en theologie hebben daar vaak moeite mee gehad. Maar eigenlijk verheldert die confrontatie niet zoveel omdat de tegenstelling zo evident is dat de nuances in de plooiën van de lapidaire verschillen verdwijnen. Het echte conflictpotentieel van de theologie ligt thans niet in de uiteenzetting met de natuurwetenschappen maar in die met de *humaniora*, de geesteswetenschappen. Daar liggen de meer subtiele verschillen en de meer explosieve uitdagingen. Geloof of theologie enerzijds, en natuurwetenschap (*science*) anderzijds staan duidelijk elk op een eigen stek

en een eigen voetstuk, binnen heel eigen, afzonderlijke tradities, die in de afgelopen eeuwen ook steeds verder uit elkaar zijn gegroeid, al was het maar omdat de natuurwetenschappen een geheel eigen epistemologie hebben ontwikkeld. Het probleem is vooral dat het dominante paradigma van de natuurwetenschappen zich als *het* wetenschapsparadigma bij uitstek heeft weten te doen gelden, en dat probleem deelt de theologie met de geestes- en cultuurwetenschappen. Lees de – in mijn ogen flink ouderwets aandoende, maar thans immens populaire – vertogen van Richard Dawkins over *God als misvatting* er maar op na. Dat is harde wetenschap, *science*, zonder ruimte voor geesteswetenschap en zonder enige twijfel over het basisparadigma van echte wetenschap, namelijk bèta; de rest, theologie inclusief, is *arts*. En wie *arts* zegt, zegt kunsten, dat wil zeggen wetenschappen die het moeten hebben van principieel discutabele paradigma's en contingente culturele praktijken, of het daarbij nu om de wereld van het denken of de wereld van het doen gaat. Dat geldt dan ook voor de theologie: een wetenschap die bekijkt hoe je met God omgaat, of, voor wie in de actieve presentie van God gelooft, die bekijkt hoe God met ons omgaat. Maar in dat laatste zit al een geloofscomponent die de theologie buiten het gangbare wetenschapsveld in strikte zin plaatst.

Bij de relatie tussen theologie en de geesteswetenschappen ligt het dan ook heel anders dan bij de natuurwetenschappen. Het onderlinge verschil is daar veel minder duidelijk, al was het maar omdat ze een gedeeld object hebben, en het is daarom ook heel lang als gering of weinig belangrijk beschouwd. Ze konden lang probleemloos naast elkaar bestaan en vormden geen van beide een echte bedreiging voor de ander, met uitzondering dan van de agitatie van enkele ongelovige of antireligieuze *hardliners*. Pas nu, nu de bestuurlijke fusiedreigingen tot nadenken dwingen, komt tussen de geesteswetenschappen en de theologie echte spanning naar boven, onbehagen, soms verbazing over waartoe de ander in staat blijkt. Bij de theologen komt

de nodige angst naar boven om met de eigenheid van hun object ook de eigenheid van hun discipline te verliezen, omdat de godsdienstwetenschap, de geesteswetenschappen in brede zin en verwante wetenschapsgebieden feitelijk alles lijken te dekken wat de theologie als eigen claimt. Alle hulpvakken en subdisciplines van de theologische opleidingen kunnen zonder veel moeite door andere geesteswetenschappen worden overgenomen. Het verschil ligt voor velen niet in het object maar in de benadering.

Vanuit dat perspectief bezien is het nog maar de vraag of theologie een geesteswetenschap in de gebruikelijke zin is, en of ze probleemloos binnen een geesteswetenschappelijke faculteit kan functioneren. Ja en nee, zou wellicht het meest adequate antwoord zijn. De gangbare begripsvermenging van theologie als wetenschap (discipline) en theologie als universitaire institutie (faculteit) speelt ons hier gemakkelijk parten. Het verhaal over wetenschap speelt hier in eerste instantie namelijk maar een beperkte rol. De aanzet komt, zoals gewoonlijk, van een extern proces. De schaalvergroting van de universitaire organisatiestructuur om bestuurs-, beheers- en beleidsredenen leidt er de laatste decennia toe dat alle wetenschappen die traditioneel gemakshalve het alfa-stempel krijgen, op één bestuurlijke hoop worden geveegd. Zo is theologie her en der al in de faculteit der geesteswetenschappen terechtgekomen.

Natuurlijk moeten we ook erkennen dat sommige geesteswetenschappen of onderdelen daarvan zich in de loop van de geschiedenis uit de theologische faculteit hebben geëmancipeerd. De Semitische talen bijvoorbeeld, of de historische kritiek, eigenlijk kan de hele geschiedwetenschap en misschien ook wel de hele taalwetenschap historisch gesproken als een afsplitsing van de oude theologie worden beschouwd. Zijn ze daarmee inhoudelijk wezenlijk veranderd? Ik geloof het niet. Het waren altijd al analytische en kritische, reflexieve vormen van omgaan met Gods woord en de traditie. Maar ze hebben wel een eigenstandigheid verkregen die hun positie ten opzichte van de

theologie veranderd heeft: van hulpwetenschap zijn ze tot partner geworden. Dat is echter niet iets typisch voor de relatie tussen theologie en de geesteswetenschappen. De sociale wetenschappen en de economie hebben zich uit het recht geëmancipeerd, de natuurwetenschappen en de geneeskunde uit de *artes*, de gedragswetenschappen zelf weer uit de geneeskunde, en het nieuwste veld, dat van de cognitiewetenschappen, uit alle gebieden samen. In al deze gevallen hebben ze nieuwe wetenschapsparadigma's ontwikkeld die niet alleen heel anders zijn dan dat van de moederwetenschap, maar daar soms zelfs tegenover staan.

Feit – ervaringsfeit – is dat theologie zich vaak notoir ongelukkig voelt in een faculteit der geesteswetenschappen. Ik zou dat niet als kinnesinne of als een vorm van verongelijkheid willen beschouwen, maar die onvrede serieus willen nemen. In sommige universiteiten, zoals de Radboud Universiteit en de Vrije Universiteit, heeft die vermenging van alle geesteswetenschappen dan ook niet, of nog niet, plaatsgevonden. Aan de vU is ruim tien jaar geleden wel een poging ondernomen, maar die is afgeketst op wederzijds onwil en wantrouwen, eigenlijk vooral bij de filosofen, die inhoudelijk geen gemeenschappelijke basis zagen. Vanuit bestuursperspectief is dat echter niet het laatste woord geweest en het fusiespook waart daar en aan de Radboud Universiteit regelmatig rond door de discussies van de Colleges van Bestuur en de Colleges van Decanen. Eerder ging dat gewoonlijk onder het mom van de professionalisering van het bestuur, nu vaak onder de pressie van de worst die overheids gelden ons voorhouden of van de wens tot rationalisering dan wel schaalvergroting van onderzoeksprogramma's.

4. Waarheid, norm en zelfreflectie

Zulk managersjargon maskeert naar mijn mening echter een fundamenteel verschil tussen de theologie en de geesteswetenschappen. En binnen de theologische faculteit

tussen twee totaal verschillende vormen van theologie. Als we ze in sleutelwoorden zouden moeten vangen, kunnen we in de theologie – die de *core business* van een theologische faculteit vormt – onderscheid maken tussen een theologie die ‘spreekt over God’, en een theologie die ‘spreekt over het spreken over God’. De eerste vorm, ‘spreken over God’, kunnen we als de klassieke theologie beschouwen, namelijk die welke ‘God’ als haar eigen object heeft, terwijl de andere vorm de ‘godsdienst’ in de breedst mogelijke betekenis tot object heeft. De eerstgenoemde vorm van theologie staat in een tweelingverhouding tot geloof. Geloof is de andere kant van haar januskop. Het is theologie die vormt of die opvoedt tot geloof in dienst van een geloofsgemeenschap, vormgegeven in een kerk – geloof en kerk moeten we daarbij overigens goed onderscheiden van God zelf, want juist die kerkelijke expressievormen stuwden de theologie onmerkbaar richting cultuurwetenschappen. Hoe krachtig die theologie zich ook zou willen afzetten tegen beschuldigingen van geestelijke tirannie, ze is en blijft gericht op één, unieke waarheid die als zodanig buiten de menselijke geest ligt, en ook niet door de menselijke geest bemiddeld wordt. Als normatieve kennis vloeit ze voort uit Gods zelfopenbaring en wordt belichaamd in de geloofsgemeenschap. De uniciteit van de waarheidsvinding, in welke optie dan ook, zelfs alternatieve theologie, bevrijdingstheologie of theologie die zich van haar object ontleedt en god ontkent, is het waarmerk van die theologie op het eerste niveau.

De tweede vorm, het ‘spreken over het spreken over God’, is de reflexieve theologie die God bemiddelt via wetenschappelijke methoden, bijvoorbeeld de epistemologie van de *procedural account of rationality* waarvan Philip Clayton indertijd in zijn betoog sprak, en die natuurlijk ook typisch het object van tegenstanders als Dawkins is. Het is de theologie van de geldigheidsclaims, het aloude *fides quaerens intellectum*, geloof vervoegd met wijsbegeerte of andere geesteswetenschappen. Maar ook de wijsbegeer-

te vervaagt soms tot een vorm van theologie, zoals aan de Vrije Universiteit naar mijn gevoel gebeurd is met de wijsbegeerte van de wetsidee. Ze wordt dan *ancilla theologiae* en helt over naar de eerste definitie.

De geesteswetenschappen doen echter iets anders. Ze spreken niet over God, en ze spreken eigenlijk ook niet over het spreken over God, zoals de theologie in de tweede betekenis en – breder – de godsdienstwetenschap dat doen, maar ze contextualiseren, bestuderen en analyseren beide vormen van spreken naar hun talige structuur, hun historische wording en hun culturele ligging. Met andere woorden, ze maken de waarheids- of geldigheidsclaim van de theologie tot een contingentie van de geest en onderbouwen dat op de specifieke manier van de cultuurwetenschappen – wat ik een betere verzamelterm vind voor de geestes-, sociale en gedragswetenschappen die zich met de menselijke dimensies van geloofsbeleving bezighouden. In de geesteswetenschappen wordt aan de werkelijkheid een vorm toebedeeld, zeg maar een norm gesteld, een oproep tot waarheidsvinding gedaan, maar die wordt tegelijk kritisch benaderd en onmiddellijk weer ter discussie gesteld, omdat het object van de geesteswetenschappen in cultuur, dus praxis, wording, dynamiek en geschiedenis ligt. Principeel constitueren de geesteswetenschappen zich dan ook in hun zelfreflectie. Ze zijn in de kern niet waarheidsvindend maar problematiserend, en hun object onttrekt zich aan elke formele zekerheid zo gauw het is vastgesteld. Een passend sleutelwoord voor de geesteswetenschappelijke operatie zou dan ook ‘reflexieve normering’ kunnen zijn.

Als we deze veel te summiere analytische definities volgen, zal onmiddellijk duidelijk zijn dat in de theologische faculteit vaak een stuk geesteswetenschap zit en, omgekeerd, dat het heel goed mogelijk is dat een geesteswetenschappelijke faculteit zonder het zelf te beseffen hier en daar aan theologie in de analytische betekenis doet, of zou moeten doen. Een voorbeeld uit mijn eigen werkomgeving is het recente debat over de culturele canon, met zijn reli-

gieuze alternatieven. We zien in zulke debatten de maatschappelijke tweeslachtigheid van de geesteswetenschappen ten voeten uit geprofileerd.

Het canondebat verdeelt de historici en cultuurwetenschappers hevig. Enerzijds is een canon nodig. Selectie, prioritering en narratieve beeldvorming zijn wetenschappelijke operaties die tot het ambacht van de onderscheiden geesteswetenschappen behoren, ook van de religiewetenschap. Dat is het normatieve, zeg maar ‘theologische’ deel van het verhaal: met de canon omhelst men een waarheid. Anderzijds beseffen we dat die canon vanuit bepaalde premissen tot stand komt en slechts in een specifieke context geldig is. Het gaat daarbij immers niet om a priori door allen gedeelde ervaringen maar om een selectie van materieel en/of immaterieel erfgoed waarbij zowel herinneren als vergeten een rol spelen, en beide even legitiem kunnen zijn. Een canon is dus nooit ‘waar’; hij is hoogstens ‘geldig’. Operaties van canonvorming moeten dan ook steeds uitdrukkelijk op hun geldigheid worden geanalyseerd en het proces van canonvorming moet worden opgehouden voor revisie, dynamisering en nieuwe beeldvorming: dat is het geesteswetenschappelijke deel ervan. De analyse van het ‘spreken over spreken over God’ is een soortgelijke operatie. Dat is wat wij gewoonlijk de godsdienstwetenschap noemen. Voor zover die in de theologische faculteit is ondergebracht vormt ze daar eigenlijk een *Fremdkörper*, omdat ze in principe op cultuurwetenschappelijke wijze de representaties van het goddelijke benadert.

5. *Disciplinevorming*

Vergis ik me als ik stel dat in de theologische faculteit thans veelal twee concurrerende paradigma’s heersen, dat van het geloof en dat van de wetenschap? Ze ondersteunen elkaar maar lopen gemakkelijk door elkaar heen en verduisteren zowel de specificiteit van de theologie als discipline *sui generis*, als die van de godsdienstwetenschap als gees-

teswetenschap. Wil de theologie een geesteswetenschap in de thans gangbare zin worden, dan moet zij de geijkte vorm van een wetenschappelijke discipline aannemen en ook onderworpen worden aan de ratio en de methode, zeg maar aan de tucht van de geesteswetenschappen. Juist daar wringt gewoonlijk de schoen, als ik het goed zie. Het moge overigens duidelijk zijn dat ik hier geen concrete theologieën beschrijf, maar probeer analytisch te benaderen hoe theologie zich verhoudt tot andere, liever gezegd ‘echte’ disciplines.

Want is theologie wel een discipline? Wat is een discipline eigenlijk? We zouden een discipline eenvoudig kunnen definiëren als een vakgebied dat begrensd wordt door een eigen object en beoefend wordt binnen een specifiek paradigma met een geëigende set van methoden. Bij de theologie in de eerste zin van het woord speelt geloof dan een centrale paradigmatische rol. Maar het bijzondere van geloof is dat het zich aan de onderzoeksmethodiek van de geijkte wetenschap onttrekt. In feite bestaat er ook steeds een spanningsveld tussen de droom van de discipline over zichzelf, het boven de maatschappelijke context verheven ideaal en zelfbeeld enerzijds, en de concrete samenleving waarin een discipline gestalte krijgt en wordt beoefend anderzijds. Net als alle disciplines realiseert de theologische discipline – in de tweede, reflexieve zin van het woord – zichzelf in een specifieke, veranderende, dynamische culturele en sociale context: de taal van vormen, woorden en beelden zoals die voorhanden is, het individu, het klooster, de kerk, de lokale gemeenschap, de universiteit, het internationale netwerk, instituties van allerlei soort. Het zijn die contingente vormen die het object van de geesteswetenschappelijke benadering van de theologie vormen, zoals ze het object van alle geesteswetenschappen vormen.

Het is verraderlijk de geschiedenis te hulp te roepen bij die plaatsbepaling van de theologie, temeer omdat theologie thans bij uitstek een universitaire, academische wetenschap is. Dat is ze intussen al vele eeuwen – en op

dat historische gewicht, die inertie van het theologische erfgoed, moeten we steeds alert zijn bij de evaluatie van theologische operaties. Theologie is daardoor onlosmakelijk verbonden geraakt met de specifieke dynamiek van academische wetenschapsontwikkeling, de taxonomieën, netwerken en mechanismen die daar vorm en richting aan geven. Dat is overigens niet altijd zo geweest. De oudste universiteiten, die van Italië, hadden niets met de theologie. Het ging daar om *artes*, rechten, geneeskunde. Theologie was – alweer ietwat kort door de bocht – iets van het leven van alledag. Het was iets van kloosters, monniken, asceten, en af en toe een bisschop, een heel enkele keer de paus of het concilie. Van de kloosterscholen is de theologie overgegaan op de dom- en kapittelscholen, en die zijn op hun beurt weer de bakermat geworden van de universiteiten, althans ten noorden van de Alpen.

Zo hebben wij ons in een proces van toe-eigenen en vergeten wijsgemaakt dat de theologie historisch aan de basis ligt van het universitair bestel en daarin eigenlijk de hoogste wetenschap is. We mogen ons overigens afvragen of er niet nog steeds een wezenlijk cultuurhistorisch verschil is in de maatschappelijke *locus* van theologie tussen Noorden en Zuid-Europa. Maar dat is een thema voor een andere gelegenheid. Hoe dan ook, de theologie heeft haar opmars in het universitair bestel te danken aan de Noord-Europese culturele tradities van de late middeleeuwen. Maar de middeleeuwen waren nog niet voorbij of het bestel viel ook daar alweer uit elkaar. In de meer hiërarchisch ingerichte rooms-katholieke, anglicaanse en lutherse samenlevingen heeft de universitaire theologie een veel duidelijker status en statuus gehouden dan in de gereformeerde, de doperse of de methodistische. Het is niet zonder meer zo dat de theologie daar toeviel aan de leken, in het semi-seculiere domein van de alledaagse geloofsgesprekken. Maar het is wel zo dat de gezagsstructuur van dat type kerken niet goed strookte met de vorm van waarheidsvinding die de academische gemeenschap al eeuwenlang huldigt, namelijk

die van gezagvol methodisch spreken dat gecertificeerd, gewaarborgd wordt door de wetenschappelijke gemeenschap, door de *peers*. In de Nederlandse geschiedenis is dat heel duidelijk: het gezag van de gereformeerde theologen uit het universitaire veld, te beginnen met Voetius, heeft er steeds een krachtig tegenwicht gevonden in het feitelijk grotere gezag van de gereformeerde Oudvaders en van de alledaagse spirituele auteurs.

De geldigheid van academische wetenschap, theologie inbegrepen, ligt besloten in haar acceptatie door de wetenschappelijke gemeenschap zelf, de acceptatie van haar wetenschapsobject, van de grenzen en afbakeningen van haar disciplines, van haar theoretische insteek en haar methodologie. Van de zestiende tot ver in de achttiende eeuw werd dat schitterend verbeeld in de metafoor van de Republiek der Letteren, een autonome samenleving die, althans in theorie, haar eigen wetten stelde aan het functioneren van die supranationale gemeenschap van de geest, de oervorm van de geesteswetenschappen.

De academische gemeenschap heeft door de tijd heen steeds weer opnieuw twijfel geuit aan het goede recht van de theologie in de universiteit, haar soms eruit gebannen, soms op afstand gezet, soms ook geprobeerd te beheersen. De theologie zelf heeft daar een zucht naar vrijheid, soms naar escapisme uit het knellende keurslijf van de wetenschap en haar methodendwang aan overgehouden. Vanaf het begin heeft ze moeten leven in een spagaat tussen haar inbedding in de geloofsgemeenschap van de kerk aan de ene kant, en aan de andere kant de ambachtelijke vrijheid van het denkleven, de geesteswetenschap, zoals die geleidelijk gestalte kreeg in de academische imperatief. Naarmate het universitair bestel de wereld van de wetenschap monopoliseerde, hebben zich onder theologen dan ook tegenkrachten ontwikkeld die de theologie haar fundamentele vrijheid als dialoog over de transcendentie hebben proberen te doen bewaren. Maar ook tegenkrachten in de kerken zelf, die vanuit hun zoektocht naar vastigheid

en waarheid die vrijheid juist trachtten te beteugelen. Op grond van het academische criterium van de collegialiteit, de *peer review* als methode om geldigheid en waarheid te bepalen, hebben de kerkelijke autoriteiten van de late middeleeuwen tot ver in de twintigste eeuw in bijna alle Europese landen de academische theologie in de een of andere vorm gewantrouwd. In en na de late middeleeuwen zijn er legio pogingen gedaan om het theologisch denken aan banden te leggen in *studia particularia* (ordesscholen), seminaries of kerkelijk gecontroleerde opleidingen, dan wel, vanaf de vroegmoderne tijd, om kerkelijke criteria aan te leggen voor de toelating tot het ambt van een academisch geschoold theoloog. In de Noord-Nederlandse Republiek werd geen predikant tot het ambt toegelaten als hij niet een kerkelijk examen had afgelegd, vaak zelfs twee, zozeer werden de academies daar gewantrouwd, en niet voor niets. In katholieke kring was het wantrouwen jegens jansenisten of juist laxisten, en later de modernisten, even groot, en is de kerkelijke controle tot heel ver in de twintigste eeuw minstens even krachtig geweest.

Wat we van die geschiedenis moeten onthouden, is de eeuwenoude spanning tussen theologie als groepsbepaald gelovig spreken over God en theologie als autonoom proces van wetenschapsvorming, als discipline. Naarmate die tweede vorm de overhand kreeg, werd theologie van een breed facultair denkveld tot een echte, maar beperkte, operationele discipline. De thomistische theologie was bijvoorbeeld nog een breed, eigenlijk grenzeloos wetenschapsgebied dat niet alleen de geesteswetenschappen maar ook de sociale en zelfs nog andere omspande. Geleidelijk is het object van de theologie nader bepaald maar ook ingeperkt, en is theologie de wetenschap van het spreken over God, op het eerste dan wel het tweede niveau, geworden. Maar daarmee heeft ze vaak tegelijk aan geesteswetenschappelijk belang ingeboet.

6. Hoe nu verder?

Theologie en geesteswetenschappen: hoe moeten we nu met elkaar omgaan? Hoe moeten we verder? *Als* we tenminste met elkaar verder moeten! Bestuurlijke beslissingen komen weliswaar vaak als een soort natuurramp over ons heen waartegen we nauwelijks gewapend zijn, maar er kan veel worden gewonnen bij een heldere reflectie op de plaats van de afzonderlijke wetenschappen in het totale universitair bestel. De geesteswetenschappen hebben daarin een duidelijke plaats. Er zijn in de wereld van de wetenschap veel mensen die zich verbergen achter het systeem, voor wie wetenschap beter en hoger is naarmate ze er systematischer uitziet. Daar ligt een van de basisproblemen van de geesteswetenschappen *als* wetenschappen op het gebied van taal, cultuur en geschiedenis: het zijn namelijk wetenschappen waarin niet het systeem maar de praxis centraal staat, ook al kan en moet die methodisch, dus met systematiek worden benaderd. Cultuur is een handelingsproces, geschiedenis is de analyse van menselijk handelen, en zelfs taalwetenschap gaat primair om wat en hoe er gesproken wordt. Wat de geesteswetenschappen mijns inziens kunnen en moeten bijdragen aan de dialoog met de theologie is dus niet het systeem, want dat is juist wat de theologie zelf schraagt en wat de kern van het zelfbeeld van de theologie is, in welke vorm dan ook, maar de culturele praxis, de analyse van de historische, talige en culturele vormen van realisatie van de act van het geloof en het gelovige subject, en van de implicaties daarvan. Dat is immers wat het geloof als menselijke en maatschappelijke praktijk verheldert.

In Nijmegen heb ik in het raam van een opdracht van de Letterenfaculteit en het College van Bestuur in 2009 samen met collega's uit die faculteit gewerkt aan de opzet van een onderzoeksprogramma over de relatie tussen religie en cultuur. Het moest de potentie hebben om interdisciplinair en faculteitoverschrijdend te werken, als een Nijmeegs cultureel expertisecentrum over de historische impact van

religie. De opdracht behelsde uitdrukkelijk die geesteswetenschappelijke, historische insteek. Die hebben we geprobeerd te concretiseren door het programma te groeperen rond het begrip *memory*, herinnering. Cultuur bestaat immers bij de gratie van herinnering, geestelijke maar ook belichaamde herinnering. En herinnering ligt ten grondslag aan de christelijke geloofsgemeenschap: ‘Doet dit tot gedachtenis aan mij’. We hebben dat programma toen *Culture, Religion, and Memory* gedoopt, in de verwachting dat in dat perspectief juist vanuit de religiewetenschap en de theologie (in de hierboven genoemde tweede betekenis van het woord) op het programma kon worden ingespeeld. Dat is in eerste instantie ook gebeurd, met enthousiasme bij de individuele spelers in het veld. Zij zijn echter teruggefloten door angstige bestuurders die, als ik het goed interpreteer, enerzijds de groepsbelangen van hun faculteit als belangrijker zagen dan die van een breed interfacultair expertisecentrum met dito onderzoeksprogramma, anderzijds het thema religie als hun eigen *core business* beschouwden waarvan Letteren moest afblijven, of waar het in elk geval niet de boventoon bij zou mogen voeren. Wij hebben het programma intussen herdoopt tot *Memory*, omdat dit beter aangeeft wat alle deelnemers methodisch bindt en ook het eigen cultureel object van de geesteswetenschappelijke benadering vanuit de Letterenfaculteit is, en we hebben het objectveld *Religie* aan ieders eigen inzet overgelaten.

Misschien – en wat mij betreft hopelijk – wordt ook deze soep straks niet zo heet gegeten als ze is opgediend. Maar ik heb van deze ervaring wel geleerd en er mijn conclusies uit getrokken wat betreft de relatie tussen theologie, religiewetenschap en geesteswetenschappen, nog even afgezien van de filosofie die hierbij weer een eigen positie claimt. Wat vooral ontbrak is duidelijkheid over definities van kernbegrippen en kernwaarden, wetenschappelijke uitgangspunten en academische posities. Het is mij persoonlijk helemaal om het even of er nu een, twee of drie alfa-faculteiten komen. Dat is in eerste instantie niet meer

dan een kwestie van beheer, van zaal- en kamerruimte, en budgettering. Maar het zal intussen duidelijk zijn dat scheiding of samenvoeging van de betrokken disciplines wetenschappelijk gesproken geen neutrale operatie is. Voor de theologie is het mijns inziens van levensbelang om vanaf het begin van elke samenwerkings- of fusieoperatie een helder beeld te hebben van haar object, van de mate waarin ze dat met anderen deelt en van de eigenheid van haar benaderingen op de verschillende onderdelen. Ik zie de theologie niet automatisch als een geesteswetenschap op dezelfde voet als de andere, om de redenen die ik hierboven heb genoemd. En omgekeerd doet de theologie er goed aan zich te realiseren dat de geesteswetenschappen op hun beurt opgesloten liggen in het negentiende-eeuwse paradigma van de *Geisteswissenschaft*, vaak zonder dat ze zelf goed beseffen in hoeverre dat hun zelfbeeld en hun zelfdefinitie stuurt en beperkt. Er is voor de theologie dus geen reden om zich straks een ondergeschoven kind in zulke faculteiten te voelen. Ze heeft er haar eigen inbreng, niet *naast* de geesteswetenschappen, of als simpele toevoeging daaraan, maar als een wetenschap die meehelpt de geesteswetenschappen opnieuw uit te vinden, te heroriënteren en van binnenuit op zichzelf te doen reflecteren.

Maar wie die claim wil verdedigen doet er goed aan het eigen, unieke object van de theologie, God, godskennis en godsgeloof – dus ‘theologie’, godgeleerdheid, in strikte zin – naar voren te blijven brengen als iets wat niet tot een discipline te midden van de andere gereduceerd kan worden, en zich tegelijk te realiseren dat alle religiegerelateerde subdisciplines die thans daaromheen in theologische faculteiten worden beoefend, feitelijk wel degelijk tot de bestaande geestes- en cultuurwetenschappen kunnen worden teruggebracht. Ze zijn niet wezenlijk voor het theologische object. Integendeel, ze worden vaak met meer professionaliteit in de geesteswetenschappen zelf beoefend en hebben veel te winnen bij die brede, open en kritische inbedding in de wereld van de wetenschap. De theologie moet dus niet

verkrampt de ‘religie’ opeisen als haar eigendom, maar bezien in hoeverre voor haar een echt specifieke, objectgerichte positie in het veld van de geesteswetenschappen verdedigd kan en moet worden, met inachtneming van de interdisciplinaire claims van de verwante geestes- en cultuurwetenschappen op het gebied van de kennis van godsgeloof en religie. Daarnaast zou ze een helderder beeld moeten ontwikkelen van de doelgroepen met hun professionele en wetenschapsgerelateerde wensen en van de mate waarin die beter bij de ene of de andere opleiding kunnen worden vervuld. Zou een opleiding theologie geheel zelfstandig voor beroep, zorg en wetenschap moeten opleiden? Of is het verstandiger te focussen op de *core business*, het godsgeloof, en de culturele dimensies van geloof in de wereld samen met verwante wetenschappen te bestuderen of aan hen over te laten? Ik denk dat de theologie in elk geval duidelijker zou moeten weten te maken wat haar wezenlijk van de andere geesteswetenschappen onderscheidt en in hoeverre zij op haar beurt die wetenschappen tot kritischer zelfreflectie kan brengen. Kan zij dat niet, dan zal ze vroeger of later in de geesteswetenschappen opgaan, en vermoedelijk ondergaan.